

Віктор ШОСТАК,
orcid.org/0000-0002-4837-9633
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри культурології
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна) shostakvictor4@gmail.com

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ В МЕЗОЛІТИЧНИЙ ЧАС

У статті розглянуто основні риси соціокультурних процесів та визначальних змін, які впливали на розвиток мезолітичного населення України та Волині. Описуються спільні елементи матеріальної культурної спадщини мезолітичного населення Європи та археологічних культур на території українського Полісся загалом та на Волині зокрема. Наголошується на виникненні однакових умов розвитку давніх форм культури, перспектив розвитку та відтворення культурної пам'яті в контексті інтеграційних процесів сучасної Європи. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення мезолітичної епохи, як однієї з найбільш довготривалих історико-культурних періодів.

Автором була зроблена спроба проаналізувати та систематизувати науково-теоретичні висновки дослідників мезолітичного часу в контексті еволюції ментальних основ українського культурного світу на території Східної Європи в просторі та часі. Вперше робиться спроба залучити археологічні матеріали Волинського краю як елементи спільної європейської культурної спадщини, що є особливо актуальним в сучасних умовах України.

Використані аналітично-історичний метод, синтез і абстрагування, метод порівняння, систематизації та реконструкції соціокультурних та природних явищ. Підкреслюється, що зандрові ґрунти та клімат Волині сприяють збереженню матеріальної культурної спадщини Волині. Відкриваються широкі перспективи для подальших досліджень і розвитку культурно-рекреаційного туризму на рівні держави й окремих територіальних громад краю.

Протягом останніх 12 тисяч років етнокультурні і міграційні процеси Волинського краю були пов'язані з Середньоевропейським коридором природних ландшафтів змішаних лісів, які визначали напрямки міграції і форми соціо-господарського та культурного розвитку великих етнокультурних спільнот від Рейнома і Дніпром. Волинь відіграла вагомий роль в цих зрушеннях, що треба пам'ятати при аналізі подальших перспектив розвитку українського суспільства.

Ключові слова: мезолітичне населення Європи, господарсько-культурний тип, крем'яні вироби, Волинь, культурна спадщина, світоглядні уявлення, культурна пам'ять.

Viktor SHOSTAK,
orcid.org/0000-0002-4837-9633
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Cultural Studies
Lesia Ukrainka Volyn National University
(Lutsk, Ukraine) Shostakvictor4@gmail.com

ETHNOCULTURAL PROCESSES IN VOLYN IN THE MESOLITHIC PERIOD

The article deals with the main features of socio-cultural processes and defining climatic changes that influenced the development of the Mesolithic population of Ukraine and Volyn. The general elements of the material cultural heritage of the Mesolithic population of Europe and the archaeological cultures on the territory of Ukrainian Polissya, Volyn in particular, are described. The processes of interaction with neighboring communities and the conditions for the emergence of new forms of artistic, aesthetic and moral awareness of reality are analyzed. The relevance of the research is determined by the need to study the Mesolithic era, as one of the longest-lasting historical and cultural periods. In addition, the study of Mesolithic cultures contributes to the restoration of cultural memory and self-respect, which plays a decisive role in the formation of effective responses to the challenges of the modern world. The purpose of the article is to describe the peculiarities of the ethnocultural processes of the Mesolithic era on the territory of Ukraine and neighboring regions. To determine the common elements of the archaeological heritage of Ukrainian Polissia and the corresponding cultures that developed on the territory of Central and Northern Europe. Point out the main economic and cultural types of the Volyn population of the Final Paleolithic and describe the iconic settlements of people of that time. The scientific novelty is that the article attempts to analyze and systematize the original scientific and theoretical conclusions of Mesolithic researchers in the context of the evolution of the mental foundations of the Ukrainian cultural world on the territory of Eastern Europe in space and time. For the first time, an attempt is made to involve the archaeological

materials of the Volyn region as elements of the common European cultural heritage, which is especially relevant in the modern conditions of Ukraine.

In research analytical-historical method, synthesis and abstraction, method of comparison, systematization and reconstruction of socio-cultural and natural phenomena are used.

Key words: *Mesolithic population of Europe, economic and cultural type, flint products, Volyn, cultural heritage, worldview ideas, cultural memory.*

Постановка проблеми. Мезолітична епоха – одна з найбільш тривалих історико-культурних періодів, коли були закладені головні маркери генетичних, цивілізаційних та світоглядних зрушень в духовно-господарському розвитку населення сучасної України й суміжних територій. В цей час формуються подальші перспективи власної лінії еволюції мешканців Волині і їх контактів з іншими народами Східної Європи. Тривалий час автохтонні фактори та зовнішні впливи формували спільні ментальні основи, які мали й мають вагомий вплив на сучасні соціокультурні процеси на території України. Крім того, вивчення мезолітичних культур сприяє відновленню культурної пам'яті та самоповаги, що відіграє визначальну роль для формування ефективних відповідей на виклики сучасного світу. На ґрунті багатьох світоглядних традицій і археологічних культур складалася система світобачення населення давньої Європи, України та Волині зокрема. Нові риси в цій культурі пов'язані з новими кліматичними, природними явищами та відповідними формами самоорганізації й саморозвитку всієї системи координат мезолітичного суспільства. Проблема вивчення місця і ролі волинських мезолітичних культур в контексті усвідомлення спільних елементів розвитку із західними та східними територіями є важливим науково-практичним напрямком дослідження.

Аналіз досліджень. Особливості господарсько-культурного типу поселення Нобель описав Р. Грибович. Найбільш відомим фахівцем з даного періоду культури є Л.Л. Залізник, який виявив багато нових джерел, проаналізував нові матеріали й дійшов висновку про тісні зв'язки населення пізнього палеоліту Українського Полісся зі спільностями, що проживали на території Польщі та Балтії. Останнім часом етнокультурні процеси на Волині доісторичних часів були розглянуті в контексті розвитку етнокультурних спільностей генетично споріднених соціальних утворень. Важливо зазначити, що дослідник розробив власну методику реконструкції соціально-економічного життя первісних колективів. Доповненням до повнішої картини культурних процесів стають етнографічні матеріали. Матеріальну культуру населення Волинського краю в епоху мезоліту досліджували М. Кучинко та О. Златогорський. Значну кількість пам'яток

Волині кінця палеоліту дослідив Г.В. Охріменко, який проводить паралелі між давніми культурами Півночі Волині і Європи.

Мета статті. Описати особливості етнокультурних процесів епохи мезоліту на території України й суміжних регіонів. Визначити спільні елементи археологічної спадщини українського Полісся та відповідних культур, які розвивались на території Центральної та Північної Європи. Вказати на головні господарсько-культурні типи населення Волині фінального палеоліту та описати знакові поселення людей того часу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Територія Волині є найдавнішим регіоном Східної Європи й України зокрема. Її простори і кліматичні умови в палеолітичний час визначили напрямки життєдіяльності й зробили можливим збереження елементів культурної пам'яті та матеріальної культури зокрема. Наявність льодового панциру висотою до 1000 метрів у Скандинавії став вагомим чинником природно-кліматичних умов Європейського континенту. Відомі дослідники цієї епохи Леонід Залізник і Михайло Кучинко зазначають, що льодовик постійно рухався з півночі на південь і навпаки. Маси льоду при потеплінні відступали на північ, а при сильних морозах південним краєм просувались вниз по континенту. При цьому потоки талого льоду переносили пісчані маси, які частково осідали, частково рухались. Розуміння цієї обставини дає відповідь на питання утворення пісчаних ґрунтів та багатьох озер на українському Поліссі. Саме тому на Волині дослідники знаходять в цих місцевостях залишки культури пізньопалеолітичного та мезолітичного часів, які внаслідок особливостей клімату залягають близько від поверхні і є доступними для виявлення науковцями і зацікавленими людьми різного віку та фаху. Серед них найбільш відомими є стоянки в Луцьку, селища Торчин, Новостав, Лище Луцького району, стоянки на території Старовижівського, Маневицького, Любешівського районів та інших (Кучинко М., Кучинко З., Златогорський, 2013, с. 45).

В мезолітичний час льодовикова епоха закінчується. Такі зміни були спричинені природною катастрофою, яка відбулася в IX тисячолітті до н.е. у Швеції біля гори Беллінген. Потепління і більша кількість вологи спричинили до появи

нового ландшафту і нових видів тварин. Поступово утворюються зони тундри, тайги, широколистяних лісів і мішаних порід дерев. Якщо раніше люди полювали на відкритій місцевості тундростепових просторів на великі групи великих тварин і це вимагало об'єднання їх у численні групи, то тепер ситуація кардинально змінюється.

Населення з північних районів поступово мігрує на південь. Антропологічні дослідження підтверджують висновки археологів і мовознавців про те, що мешканці Балтійського регіону в мезолітичний час і пізніше переміщуються через Поліські простори та сучасну Волинь на узбережжя Дніпра. Поступово вони заселяють території Середнього та Нижнього Подніпров'я. Порівняльний аналіз матеріалів поховальних споруд свідчить про певну культурно-генетичну ідентичність найдавніших соціальних спільнот Волинського Полісся, Балтії і населення Придніпровських просторів. Більшість дослідників відзначає, що рухомий спосіб життя мезолітичного населення був різний в різних регіонах і залежав від багатьох факторів: зміни клімату і пір року, соціальних зв'язків, наявності достатньої кількості тварин для полювання та інше.

Тривалість постійного проживання фіксують на мезолітичних поселеннях Волині Куличівка, Жорнів, Яревище Мала Осниця та інших. Мисливці мезоліту в осінньо-зимовий-весняний період залишалися на одному місці й споживали як правило, м'ясо оленів, яких полювали та заготовляли для зберігання залежно від обставин. Так на стоянках Волині, а саме в селах Коршовець, Торчин було знайдено різні форми мікролітів, нуклеуси та кістки тварин. В літній період ці групи переходили в інші місця, як правило ближче до річок чи озер.

Волинь з найдавніших часів належала до балтійського культурного регіону Центральної та Східної частини Європейського континенту. Коли льодовикова епоха завершувалася із західних територій Північної континентальної Європи відбувається постійне переселення народів, їх рух на східні землі. Постійні міграційні потоки формувалися між Рейном і Ельбою та осідали в зручних і придатних до життя кліматично-ландшафтних нішах біля берегів Десни, Дніпра, Прип'яті. Південні та західні регіони Балтії також переживали подібні процеси. Не випадково названі етнокультурні явища отримали назву балтійський культурно-історичний коридор або провінція. (Історія Волині, 2021, с. 276).

Про зв'язки і спорідненість культурних елементів мезолітичних поселень сучасних територій

Польщі, Балтії, Литви і Північної України свідчать системні та комплексні дослідження українських, британських, польських, білоруських науковців, проведені в різних соціо-політичних умовах та в різні проміжки часу. Об'єктивності та неупередженості висновків сприяло те, що віддалені культурні епохи менше піддавалися впливу ідеологічних чинників. Отже, на основі аналізу наявних джерел суміжних гуманітарних і природничих наук, можна стверджувати, що 12–11 тисяч років тому з території сучасної Данії і Північної Німеччини мігрує населення, що залишило після себе археологічні матеріали типу Броне-Лінгбі. На території сучасної Волинської області найбільш відомі поселення цих культур є селища Лютка і Великий Мідськ. У 8–7 тисячолітті до н.е. вздовж річок Ельба, Вісла, Прип'ять поширюються носії культур Дювенсі. Г. Кларк назвав цю культурно-світоглядну спільність Маглемезе за аналогією з відповідним поселенням на території Данії. Знайдені подібні крем'яні знаряддя та вістря. У нас вони названі Л. Залізником вістрями типу Кудлаївка. В поляків це археологічна культура Комарниця. Поселення цих культур як правило співпадають з розміщенням зандрових територій, які утворились внаслідок переміщення льодовика з півночі та кліматичним змінам. Важливо наголосити, що всі ці культури мезолітичного часу генетично споріднені. Це свідчить про спільні культурні архетипи спільностей цього часу, які проживали на просторах сучасних Англії, Німеччини, Польщі, етнографічного Волинського Полісся та сучасної Волинської області зокрема. Такі літні стоянки виявлені Г. Охріменком в 1994 році на річці Стохід на Волині. Одночасно довготривалі поселення, на які поверталися люди, зафіксовані біля с. Лютка і с. Яревище Старовижівського району, с. Мала Осниця. Науковці переконані, що поселенці на цих стоянках належали до культур Лінгбі, Аренсбург, Свідер. Стріли, виготовлені на широких пластинчатих відщепачах чи пластинах, були знайдені в місцевості Норре Лінгбі на півночі Данії (Охріменко, 1994, с. 8–11). Їхні аналоги знаходять у Маневицькому і Старовижівському районах. Найвищий технологічний рівень знарядь властивий для Аренсбурзької культури, що названа від однойменного міста на території Німеччини. Використовувались більш стрункі пластини, один край оббивався, одна частина наконечника стріли оброблялася ретушшю. Такі вироби знайдені на Волині біля сіл Черськ, Великий Мідськ, Голишів, Хабарище та інших на території Маневицького, Луцького, Ратнівського районів Волинської області та Костопільського

району Рівненської області (Локайчук, Охріменко, 2006, с. 84–85). Добре дослідженою мезолітичною стоянкою є поселення Нобель на території Рівненщини, особливості розташування і крем'яні знаряддя якої описав Р. Грибович (Грибович, 1980, с. 70–71).

На території Свідре Вельке в Польщі виявлена свідерська археологічна культура. Ця спільність поширювалась просторами Польської низовини та Прип'ятського Полісся, де виявлені вироби з кременю та нуклеуси-заготовки. На берегах Прип'яті та Стиру виявлені мікролітичні наконечники стріл і дротиків ранньомезолітичного часу коморницької культури. Наконечники стріл у вигляді трикутника, на думку Л. Залізняка, належать до яніславської культури (Залізняк, 2009, с. 23). Особливо багато знахідок фінального палеоліту і мезоліту виявлено у Волинському краї на високих сухих піщаних дюнах. Природа і рельєф ґрунту немов би сприяють дослідникам для пошуків залишків давньої культури на території Волині, культурні залишки на мезолітичних стоянках розміщуються відносно не глибоко в ґрунтах, в основному – на піщаних дюнах.

Інтенсивно розвиваються різні форми збиральництва і рибальства. Досить поширеною є думка серед науковців про виникнення початків землеробської культури саме на основі збиральництва, коли людина спостерігала рослинний світ, його особливості й основні властивості. Епоха мезоліту створила умови для розвитку рибальства. Ознаки рентабельності рибальства набуває в мезолітичний час. Цей фактор сприяв подальшому розвитку етногенетичних процесів, розвитку спільної обрядовості, відчуття належності до певного культурно-історичного типу, стратифікації населення та виробленню спільних обрядів і інформаційно-ментальних кодів поведінки. Подібні природньо-ландшафтні ніші продукували відповідні естетичні системи відтворення дійсності і систематизацію світоглядних уявлень. Додаткові матеріальні можливості, надані рибальством сприяли переходу на більш високий ступінь суспільної організації і потребам більш вищого рівня порівняно з ідеєю виживання на основі мінімальних можливостей. Зростають технологічні і інтелектуальні здатності людини усвідомлення та впорядкування навколишньої дійсності. Все свідчило про культурні спроможності мешканців того часу, які відобразились передусім в знаряддях та нових формах господарювання.

Про подальший розвиток культурних можливостей людини свідчать знаряддя мезолітичного часу. Фіксуються зміни в технічній обробці

каменю і типах кам'яних знарядь. Віджимна техніка первинної обробки каменю стає більш досконалою (Грибович, 1980, с. 54–56). Кам'яні сокири, долотоподібні знаряддя та інші макроліти також передбачали високий рівень підготовки при їх використанні та у разі підвищували продуктивність праці. Разом всі ці винаходи надавали людині набагато більші технологічні можливості у відносинах з навколишнім світом, його перетворенні та зображенні. Зростання сукупного продукту стало підґрунтям для соціальної диференціації людей, виокремленню певних верств, які не були безпосередньо залучені у виробництві матеріальних благ. Часто саме ці групи ставали ініціатором нових соціокультурних зрушень.

Тому людина починає наполегливо розробляти нові форми взаємовідносин з оточуючим світом, що призводить до виникнення скотарства і землеробства. Це стало наслідком дії екстремальних викликів і сформованих людиною культурних відповідей на вимоги часу. Найбільш поширеною є думка, що саме на Близькому Сході й Середземному просторі вищеописаний збіг обставин вперше в історії людства призвів до кардинальних змін людської культури, які Г. Чайлд назвав оазисна неолітична революція. Подібні процеси можна прослідкувати й на території Європи та України зокрема (Павленко, 1994, с. 26–28).

Волинське Полісся цього часу було складовою частиною прилеглих територій Прибалтики й Північно-Східної Європи. Про це свідчить аналіз археологічних матеріалів надбань яніславської та кудлаївської культур та виробів із кременю (Залізняк, 2009, с. 57–58). Яніславську культуру дослідники пов'язують з міграцією населення культури Маглемозе від Західної Балтії на схід.

С. Локайчук і Г. Охріменко зазначають, що на Поліссі відомо багато стоянок фінального палеоліту і мезоліту, які утворюються на берегах річок та озер. На цих стоянках і поселеннях відбувались складні процеси становлення нових соціальних, господарських та культурних відносин. Етнографи зазначають високий рівень культури відносин між первісними колективами, наявність спільних уявлень, традиційного побуту, певного рівня ідентичності і моральних звичаїв.

Про суперечливі соціокультурні процеси мезолітичного часу свідчать різні теорії сімейно-шлюбних відносин. Так, зокрема, правила екзогамії стимулювали людей до інтенсивних форм спілкування між членами різних громад, укладання шлюбів поза громадами, сприяло вивченню їхніх культурних надбань та особливостей, запозиченню досвіду господарської та художньо-естетичної діяльності.

В мезолітичний час на території Центральної та Північно-Східної Європи внаслідок епохальних природно-кліматичних зрушень утворилися однакові умови для господарсько-культурної діяльності людини. Серед найбільш досліджених археологічних культур цього часу дослідники виокремлюють соціокультурну спільність Лінгбі на півночі Данії, аналоги якої знайдені у Маневицькому і Старовижівському районах Волинської області. Аренсбурзька культура на території Німеччини характерна більш досконалою технікою виготовлення виробів з кременю і стріл. Подібні знаряддя використовувались на території Маневицького, Луцького, Ратнівського районів Волинської області та Костопільського району Рівненської області. Свідерська культурно-археологічна спільність співіснувала з коморницькою і янїславівською культурами на території Польщі, Волинського і Прип'ятського Полісся.

Висновки. Зандрові ґрунти та клімат Волині сприяють збереженню матеріальної культурної

спадщини Волині. Відкриваються широкі перспективи для подальших досліджень і розвитку культурно-рекреаційного туризму на рівні держави й окремих територіальних громад краю. Особливі можливості виникають для відтворення культурної пам'яті, яка у цивілізованому світі трактується як зв'язок минулого з майбутнім.

Важливо усвідомити, що протягом останніх 12 тисяч років етнокультурні і міграційні процеси Волинського краю були пов'язані з Середньоевропейським коридором природних ландшафтів змішаних лісів, які визначали напрямки міграції і форми соціо-господарського та культурного розвитку генетично близького населення. Можна говорити про утворення великих етнокультурних спільнот від Рейно і Дніпром. Волинь відіграла вагомий роль в цих зрушеннях, що треба пам'ятати при аналізі подальших перспектив розвитку українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грибович Р. Мезолітична стоянка Нобель І на Волині. Археологія. 1980. Вип. 35. С. 53–63.
2. Історія Волині. / Наук. ред. І. Ворончук. Громадська організація «Центр дослідження і відродження Волині». Київ; Харків. 2021. 384 с.
3. Залізник Л. Мезоліт Заходу Східної Європи. Київ. 2009. 273 с.
4. Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Матеріальна культура населення краю в епоху мезоліту. Історія культури Волині давнього і середньовічного часів. Луцьк. 2012. 225 с.
5. Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. Київ. 1994. 416 с.
6. Локайчук С., Охріменко Г. Найдавніші пам'ятки Волині та питання відповідності терміна поняттю. Нариси культури давньої Волині. Луцьк. 2006. С. 13–19.
7. Охріменко Г. В. Неоліт Волині. Луцьк. 1994. 119 с.

REFERENCES

1. Hrybovych R. Mezolitychna stoiianka Nobel I na Volyni. [Mesolithic Nobel I site in Volyn]. Arkheolohiia Kyiv, 1980, pp. 53–63 [in Ukrainian].
2. Istoriiia Volyni [History of Volyn] / Science ed. I. Voronchuk. Non-governmental organization "Center for Research and Revival of Volyn". Kyiv, Kharkiv, 2021, 384 p. [in Ukrainian].
3. Zalizniak L. Mezolit Zakhodu Skhidnoi Yevropy [Mesolithic period of Western part of Eastern Europe]. Kyiv, 2009, 273 p. [in Ukrainian].
4. Kuchynko M., Kuchynko Z., Zlatohorsky O. Materialna kultura naseleennia kraiu v epokhu mezolitu. Istoriiia kultury Volyni davnoho i serednovichnoho chasiv [Material culture of the population of the region in the Mesolithic era. History of culture of Volyn in ancient and medieval times]. Lutsk, 2012, 225 p. [in Ukrainian].
5. Pavlenko Y.V. Peredistoriia davnikh rusiv u svitovomu konteksti [Prehistory of the ancient Rus people in the world context]. Kiev, 1994, 416 p. [in Ukrainian].
6. Lokaychuk S., Okhrimenko G. Naidavnishi pamiatky Volyni ta pytannia vidpovidnosti termina poniattiu [The oldest monuments of Volyn and the issue of conformity of the term to the concept]. Lutsk, 2006, pp. 13–19 [in Ukrainian].
7. Okhrimenko G.V. Neolit Volyni [Neolithic period of Volyn]. Lutsk, 1994, 119 p. [in Ukrainian].